

Typology of the Application of Behavior Change Methods in Razavi's Life Style Based on the Theories of Behavioral Therapy

Sajjad Mohammad Fam¹, Maryam Mohammad Zade²,
Mohammad Mohammad Zade³

1. Assistant Professor of Quranic and Hadith Sciences, Azarbaijan Shahid madani university, Tabriz, Iran (corresponding author): ac.mohammadfam@azaruniv.ac.ir
2. Master of Arabic Language and Literature, Azarbaijan Shahid madani university, Tabriz, Iran: aknuunmaryam@gmail.com
3. Master of General Psychology, Payam Noor Bonab University, Bonab, Iran: aknuun@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
August 08, 2023

In Revised Form:
December 18, 2023

Accepted:
January 08, 2024

Published Onlin:
May 21, 2024

Keywords

One of the applied branches of psychology is behavior therapy. In behavioral therapy, using experimental psychology, especially learning psychology, techniques and methods are extracted and used in order to change and often correct people's behavior. The two schools of behaviorism, Pavlov and Skinner, together with the theory of social learning and the theory of cognitive reconstruction, have proposed the most important theories about behavior change. Using the data of these theories, this research tried to identify and present the application of behavior change methods in the life of Imam Ridā (as) with a descriptive- analytical typology approach. The results indicate that in Razavi's life, the methods of cognitive reconstruction and observational learning are in the position of creating desirable behavior and the methods of primary, social, exchange and feedback reinforcements are identified, also, the use of the principle of facilitation in the position of stabilizing and expanding desirable behavior and methods of inhibition, depriving positive reinforcement and compensating the position of reducing or eliminating undesirable behavior can be recognized.

Educational Methods, Behavior Change, Razavi's Life Style, Typology.

Cite this The Author (s): Mohammad Fam, S., Mohammad Zade, M., Mohammad Zade, M., (2024). Typology of the Application of Behavior Change Methods in Razavi's Life Style Based on the Theories of Behavioral Therapy: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 1, Spring 2024, Serial Number 45- (59-82)-
[DOI: 10.22034/farzv.2024.410648.1902](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.410648.1902).

Extended abstract problem statement

One of the concerns of the Prophets and Imams (peace be upon them) has been the social education of the society and the promotion of good and righteous behaviors and the fight against evil and undesirable behaviors. The Sunnah of Ahl al-Bayt (AS) can be used as the best scientific and practical reference because of their infallibility. The educational methods of Masooman (pbuh), the principles and techniques they use to change people's behavior, are such that they leave the greatest and most effective effect on their audience. In this regard, knowing the tradition of social education of Imam Reza (a.s.) and ways to change the behavior of people in society and use it as a model in today's society is one of the essential needs of society.

In an interdisciplinary approach, relying on the data of behavioral therapy theories and with a descriptive-analytical approach, this research aims to identify and present the types of behavior change methods in the reported tradition of Imam Reza (a.s.). Therefore, the research questions are:

1. Which of the methods of creating desirable behavior can be identified in the Razavi tradition?
2. What are the methods of maintaining and expanding desirable behavior reported in the Razavi tradition?
3. What methods can be achieved to reduce or eliminate undesirable behaviors in the tradition of Imam Reza (a.s.)?

Theoretical framework and research method

In psychology, behavior refers to any activity that an organism (living being) performs and can be observed and measured by another organism or a measurement tool (Reese, 1978, p.13). This definition is very broad and includes both external and internal body movements; But here, this definition is not considered and the meaning of behavior is its usual meaning, i.e., an action that a person performs or a word that he utters.

The change found in a person's behavior as a result of learning can have different aspects, which are: 1. The aspect of knowledge that deals with the mind and thought and causes a change in the level of knowledge and awareness of the audience; 2. The aspect of insight that deals with the human heart and emotions and creates motivation and inclination in people; and 3. the practical aspect that deals with people's performance and causes changes in habits and skills. In this research, the third aspect, i.e., the practical aspect, is meant, and only this aspect has been addressed in the search of the biography of Imam Reza (a.s.).

The theories proposed in behavioral therapy can be categorized into the main groups of "behaviorists" and "cognitivists":

Behaviorists are of the opinion that the only factor in creating and maintaining behavior is the environment and environmental consequences. Ivan Petrovich Pavlov, a Russian scientist, worked on reflexive behavior and proposed the theory that to create and change behavior, a stimulus is needed before the behavior. In addition to reflective behavior, John BF Skinner coined the term active behavior. Unlike the response behavior which is controlled by antecedent stimuli, the action behavior changes with their consequences. Skinner introduced a new term to the law of effect, which is reinforcement. Positive reinforcement is reinforcing a behavior that results in a person receiving a reward. Accordingly, if a suitable behavior is performed by an individual, the probability of repeating and even stabilizing that behavior can be increased with reinforcing stimuli.

Albert Bandura's theory of observational learning or social learning has both behavioral and cognitive aspects. In his opinion, although people's behavior is affected by the results of their own behavior, in addition to the environment, it is mostly provided through role modeling. According to this theory, a person not only learns many behaviors through observation and imitation, but also can change some of the undesirable behaviors learned by himself or others (Seif, 1373: 72).

Cognitive theories consider the main cause of any behavior to be cognitive processes, i.e., thoughts and perceptions of a person, therefore they seek cognitive reconstruction to change behavior. Cognitive restructuring is a set of methods and techniques that seek to change wrong thoughts that lead to undesirable feelings and behaviors or seek to strengthen thoughts that lead to desirable feelings and behaviors (Seif, 2013: 221).

Of course, it should be noted that the purpose of relying on these theories in this research was to draw inspiration from the general structure and also to categorize the methods of behavior change; And this does not necessarily mean accepting them completely and knowing these ideas completely and without problems. Current theories of behavior therapy are not the answer to all problems in the field of behavior change. Also, there are flaws in anthropological foundations and methods, which have been discussed in their place (cf.: Ahmadi, 1371: the whole work; Fatemi, 1388: the whole work; Sajjadi and Esmaili, 2016: the whole work).

Results

Using the general structure and classification of behavior change methods in behavioral therapy theories, the following typology can be presented from the application of behavior change methods in the Razavi tradition:

In the tradition reported from Imam Reza (a.s.), two methods can be identified in terms of creating righteous and desirable thoughts, insights, and behaviors in human society: 1. Method of cognitive reconstruction; Example: creating a basic

God-centered thought as the basis of human works and actions; 2. The method of teaching people through observational learning; Examples: a. The field of religious worship, such as reciting the Qur'an, b. Not being selfish and feeling responsible towards the weak, deprived and subordinate classes and people of the society.

In the tradition of Razavi, the following methods have been reported to establish righteous and desirable behaviors, as well as to generalize and expand them in other times and places: 1. First reinforcement (example: Development of sustenance and prolongation of life due to the peace of the womb); 2. Social reinforcers (example: Emotional encouragement of Imam Javad for his words); 3. Exchange reinforcements (example: Special gift to Deabel for writing great poems); 4. Feedback reinforcers (example: Feedback of generous and stingy behavior and answering bad with good); 5. Expanding the frequency of behavior using the principle of facilitation (example: respecting all people regardless of their skin color and race).

In the biography of Hazrat Ali bin Musa (AS), in order to eliminate and reduce undesirable behaviors, in addition to the fact that he tried to reduce their volume by creating and promoting desirable behaviors and substituting them instead of undesirable behaviors. Also, the following have been reported as ways of reducing behavior: 1. Use of restraint (for example: prohibiting one of the companions from hanging out with sinners); 2. Depriving of positive reinforcement (example: not allowing a group of lovers of Shi'ism to attend); 3. To compensate (example: a letter to their child about practicing generous behavior).

گونه‌شناسی کاربریست شیوه‌های تغییر رفتار در سیره رضوی با تکیه بر نظریات رفتاری درمانی

سجاد محمدفام^۱، مریم محمدزاده^۲، محمد محمدزاده^۳

ac.mohammadfam@azaruniv.ac.ir

aknuunmaryam@gmail.com

aknuun@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه:

۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه:

۳. کارشناس ارشد روان‌شناسی عمومی، دانشگاه پیام نور بناب، بناب، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷	از شاخه‌های کاربردی علم روان‌شناسی، رفتار درمانی است. در رفتار درمانی با استفاده از روان‌شناسی آزمایشی به‌ویژه روان‌شناسی یادگیری فنون و روش‌هایی به‌منظور تغییر و اغلب اصلاح رفتار افراد استخراج و استفاده می‌شود. دو مکتب رفتارگرایی پاولف و اسکینر به‌همراه نظریه یادگیری اجتماعی و نظریه بازسازی شناختی مهم‌ترین نظریات را درباره تغییر رفتار مطرح کرده‌اند. این پژوهش با بهره‌گیری از داده‌های این نظریات کوشیده با رویکردی توصیفی تحلیلی گونه‌شناسی از کاربریست شیوه‌های تغییر رفتار در سیره امام رضا (علیه السلام) را شناسایی و ارائه کند. نتایج حاکی است که در سیره رضوی، شیوه‌های بازسازی شناختی و یادگیری مشاهده‌ای در مقام ایجاد رفتار مطلوب و شیوه‌های تقویت‌کننده‌های نخستین، اجتماعی، معاوضه‌ای و بازخوردی و همچنین استفاده از اصل آسان‌سازی در مقام تثبیت و گسترش رفتار مطلوب و شیوه‌های بازداری، محروم کردن از تقویت مثبت و جبران کردن مقام کاهش یا حذف رفتار نامطلوب قابل شناسایی است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۲۷	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱	
کلیدواژه‌ها	روش‌های تربیتی، تغییر رفتار، سیره رضوی، گونه‌شناسی.

استناد: محمدفام، سجاد، محمدزاده، مریم، محمدزاده، محمد: (۱۴۰۳). پدیدگونه‌شناسی کاربریست شیوه‌های تغییر رفتار در سیره رضوی با تکیه بر نظریات رفتاری درمانی: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۱، تابستان، شماره پیاپی ۴۵ - (۸۲-۵۹).

[DOI:10.22034/farzv.2023.375928.1831](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.375928.1831)

ناشر: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. بیان مسئله

بر اساس آیاتی از قرآن کریم مانند «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ» (آل عمران، ۱۶۴) از جمله شئون و نقش‌های امام و رهبر جامعه، تزکیه افراد جامعه است. مفسران قرآن کریم در توضیح شأن تزکیه آورده‌اند که یعنی مردم را به نمودی صالح رشد دهد، اخلاق فاضله و اعمال صالحه را عادتشان کند، در نتیجه در انسانیت خود به کمال برسند و حالشان در دنیا و آخرت استقامت یابد، سعید زندگی کنند، و سعید بمیرند (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج: ۱؛ ۳۹۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج: ۱۹؛ ۲۶۵). در این زمینه یکی از دغدغه‌های انبیاء (علیهم‌السلام) و ائمه (علیهم‌السلام) تربیت اجتماعی جامعه ایمانی و ترویج رفتارهای مطلوب و صالح و مبارزه با رفتارهای سیه و نامطلوب بوده است.

سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) به‌خاطر عصمت‌شان از خطا و اشتباه، به‌عنوان بهترین مرجع علمی و عملی می‌تواند بهره‌برداری شود. شیوه‌های تربیتی معصومان (علیهم‌السلام)، اصول و فنونی که در تغییر رفتار انسان‌ها به‌کار می‌برند، به‌گونه‌ای است که بیشترین و مؤثرترین اثر را در مخاطبان خود بر جای می‌گذارد. در این زمینه، شناخت سیره تربیت اجتماعی امام رضاء (علیه‌السلام) و شیوه‌های ایجاد تغییر در رفتار افراد جامعه و استفاده به‌عنوان الگو در جامعه امروز، از نیازهای ضروری جامعه است.

هرچند در طول تاریخ، انسان‌ها از روش‌ها و شیوه‌های مختلف برای اصلاح رفتارها استفاده می‌کردند که به روش‌های امروزی تغییر رفتار و رفتاردرمانی بسیار شبیه است، ولی از اواخر دهه ۱۹۵۰ شاخه کاربردی «تغییر رفتار»^۱ و «رفتار درمانی» در علم روان‌شناسی به‌عنوان دانشی نظام‌دار و مجموعه‌ای منظم از روش‌ها و نظریه‌های ساخت یافته، پا به عرصه علوم انسانی گذاشت (سیف، ۱۳۷۳: ۶۶). در تغییر رفتار با استفاده از روان‌شناسی آزمایشی به‌ویژه روان‌شناسی یادگیری، فنون و روش‌هایی به‌منظور تغییر و غالباً اصلاح رفتار افراد استخراج و استفاده می‌شود. دو مکتب رفتارگرایی پاولف دانشمند سرشناس روسی و جان بی‌اف اسکینر به همراه نظریه یادگیری اجتماعی بندورا و نظریه بازسازی شناختی مهم‌ترین نظریات را درباره تغییر رفتار مطرح کرده‌اند. این پژوهش درصدد است ضمن رویکردی میان‌رشته‌ای، با تکیه بر داده‌های نظریات رفتاردرمانی و با رویکرد توصیفی تحلیلی، گونه‌های کاربردی شیوه‌های تغییر رفتار را در سیره گزارش شده از امام رضاء (علیه‌السلام) شناسایی و ارائه دهد. بر این اساس سؤالات پژوهش عبارت است از:

۱. چه مواردی از شیوه‌های ایجاد رفتار مطلوب در سیره رضوی قابل شناسایی است؟
۲. در سیره رضوی چه مواردی از شیوه‌های نگهداری و گسترش رفتار مطلوب گزارش شده است؟
۳. برای کاهش یا حذف رفتارهای نامطلوب در سیره امام رضا (علیه‌السلام) به چه شیوه‌هایی می‌توان دست یافت؟

سیره امام رضا علیه السلام از نظر تربیت اخلاقی، اجتماعی و سیاسی در پژوهش‌های مختلف بررسی شده ولی در هیچ کدام، از نظریات روان‌شناسی حوزه رفتار درمانی بهره گرفته نشده است (ر.ک: موسوی، ۱۳۹۷). همچنین در برخی پژوهش‌های دینی از نظریات رفتار درمانی بهره‌برداری شده است (ر.ک: فاطمی، ۱۳۸۸)؛ ولی جست‌وجو در منابع و مراجع، هیچ پیشینه‌ای را مبنی بر گونه‌شناسی کاربردی شیوه‌های تغییر رفتار در سیره رضوی با تکیه بر نظریات رفتار درمانی علم روان‌شناسی نشان نمی‌دهد.

۱-۱. چهارچوب نظری

در روان‌شناسی، رفتار به هر فعالیتی^۱ که ارگانسیم (جاندار)^۲ انجام می‌دهد و به وسیله ارگانسیم دیگری یا یک ابزار اندازه‌گیری قابل مشاهده و سنجش است، اطلاق می‌شود (Reese, 1978, p:13). این تعریف خیلی گسترده است و شامل حرکات بیرونی و درون جسم هم می‌شود، ولی در این تحقیق این تعریف مدنظر نبوده و منظور از رفتار همان معنای عرفی آن است؛ یعنی عملی که از فرد سر می‌زند یا سخنی که بر زبان می‌آورد.

تغییری که در نتیجه یادگیری در رفتار فرد پیدا می‌شود، می‌تواند جوانب مختلف داشته باشد که عبارت است از: ۱. جنبه دانشی که با ذهن و اندیشه سروکار داشته و موجب تغییر در سطح دانش و آگاهی مخاطب می‌شود؛ ۲. جنبه بینشی که با دل و عواطف انسان سروکار دارد و باعث ایجاد انگیزه و گرایش در افراد می‌شود؛ و ۳. جنبه عملی که با عملکرد افراد سروکار داشته و موجب تغییر در عادت‌ها و مهارت‌ها می‌شود. در این تحقیق، جنبه سوم یعنی جنبه عملی منظور بوده و در جست‌وجوی سیره امام رضا علیه السلام فقط به این جنبه پرداخته شده است.

نظریات مطرح در رفتار درمانی در دو دسته عمده «رفتار گرایان» و «شناخت‌گرایان» قابل دسته‌بندی است. رفتار گرایان بر این عقیده‌اند که تنها عامل ایجاد و نگهداری رفتار محیط و پیامدهای محیطی است. ایوان پتروویچ پاولف^۳ دانشمند روسی، روی رفتار بازتابی کار و این نظریه را مطرح کرد که برای ایجاد و تغییر رفتار نیاز به محرکی است که پیش از رفتار اتفاق بیفتد. جان بی‌اف اسکینر علاوه بر رفتار بازتابی، اصطلاح رفتار کنشگر^۴ را وضع کرد. بر خلاف رفتار پاسخگر که با محرک‌های پیش‌آیند کنترل می‌شوند، رفتار کنشگر با پس‌آیندهایشان تغییر می‌کنند. بر اساس نظریه اسکینر، رفتار در حقیقت واکنش در مقابل محرک‌های بیرونی است. بر همین اساس اگر رفتاری مناسب از طرف فردی صورت گیرد، می‌توان با محرک‌های تقویت‌کننده، احتمال تکرار و حتی تثبیت آن رفتار را افزایش داد. اسکینر یک اصطلاح جدید را به قانون اثر معرفی کرد که همان تقویت است. رفتار تقویت شده تمایل به تکرار شدن دارد تا که از بین

1. activity

2. organism

3. Ivan Petrovich Pavlov

4. operant

5. consequence

6. Stimulus

رفته و خاموش شود و به عبارت دیگر تضعیف شود. اسکینر شرطی‌سازی عامل را با انجام آزمایشی که در جعبه پازل ثرندایک بود مطالعه کرد که می‌تواند دنبال‌کننده رفتار باشد. تقویت مثبت، تقویت کننده رفتاری است که در نتیجه آن فردی پاداش دریافت می‌کند. به‌عنوان مثال، اگر معلم هر بار که دانش‌آموز تکالیف خود را انجام می‌دهد به او جایزه بدهد احتمال بیشتری دارد که او در آینده این رفتار را تکرار کند (سیف، ۱۳۷۳: ۶۶-۷۲). از جمله عامل‌های محرک بیرونی می‌توان پاداش و کیفر، ستایش و سرزنش، آگاهی از نتیجه، رقابت و همکاری و موفقیت و شکست را نام برد. هرچند رفتار درمانی، زیر نفوذ مکتب رفتارگرایان بود، با این حال، نظریه‌پردازان متأخر در تبیین علل تغییر رفتار، علاوه بر محیط به فرایندهای شناختی تأکید ورزیدند که می‌شود آن‌ها را در دو دسته طبقه‌بندی کرد: نظریه یادگیری اجتماعی و شناخت درمانی. نظریه یادگیری مشاهده‌ای یا یادگیری اجتماعی البرت بندورا هم جنبه رفتاری و هم جنبه شناختی دارد. از نظر وی تغییر رفتار افراد هرچند از نتایج رفتار خود فرد متأثر هستند، علاوه بر محیط، بیشتر از طریق الگوبرداری فراهم می‌شود. بر اساس این نظریه، انسان نه تنها بسیاری از رفتارها را از طریق مشاهده و تقلید یاد می‌گیرد بلکه می‌تواند بعضی از رفتارهای نامطلوب آموخته خود یا دیگران را تغییر دهد (همان: ۷۲).

نظریه‌های شناختی عامل اصلی هر گونه رفتار را فرایندهای شناختی، یعنی افکار و ادراکات فرد می‌دانند از این رو، برای تغییر رفتار به دنبال بازسازی شناختی^۱ هستند. بازسازی شناختی به مجموعه روش‌ها و فونوی گفته می‌شود که به دنبال تغییر افکار غلطی هستند که به احساس‌ها و رفتارهای نامطلوب می‌انجامد یا به دنبال تقویت افکاری هستند که به احساس‌ها و رفتارهای مطلوب منجر شود (همان: ۲۲۱). آلبرت ایس، آرون تی بک و دونالدمایکنام از نظریه‌پردازان سرشناس این نظریه هستند. در روش‌های این افراد عمدتاً فرایندهای شناختی یعنی تفسیرهای فرد از آنچه در اطراف او رخ می‌دهد، مدنظر هستند. البته شایان ذکر است منظور از تکیه بر این نظریات در این پژوهش، الهام گرفتن از ساختار کلی و همچنین دسته‌بندی شیوه‌های تغییر رفتار بوده و لزوماً به معنای پذیرش بی‌کم و کاست آن‌ها و همچنین کامل و بدون ایراد دانستن این نظریات نیست. نظریات رفتار درمانی کنونی پاسخگوی تمامی مسائل در حوزه تغییر رفتار نیست. همچنین ایرادهایی در مبانی انسان‌شناختی و روش‌ها بر آن وارد است که در جای خود بدان پرداخته شده است (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۱؛ فاطمی، ۱۳۸۸؛ سجادی و اسماعیلی، ۱۳۹۶).

تغییر به معنای دگرگونی است که می‌تواند جهت‌های گوناگونی مانند تغییر از مطلوب به نامطلوب یا برعکس داشته باشد. در تغییر رفتار آنچه مدنظر روان‌شناسان رفتار درمان قرار دارد در سه گروه ذیل قابل طرح است: ۱. ایجاد رفتارهای مطلوب؛ ۲. نگهداری، افزایش نیرومندی و گسترش رفتارهای مطلوب و ۳. کاهش و حذف رفتارهای نامطلوب (ر.ک: سیف، ۱۳۹۶: ۵۶۸-۵۶۹). از آنجا که این دسته‌بندی جامع بوده، بر این اساس در ادامه به معرفی کاربردهای تغییر رفتار در سیره امام رضا (علیه‌السلام) در قالب این دسته‌بندی پرداخته می‌شود.

۲. شیوه‌های ایجاد رفتار مطلوب در سیره امام رضا (ع)

هدف اصلی در این گونه، ایجاد رفتارهایی است که از قبل در خزانه رفتار افراد موجود نیست. گاهی اوقات رخ دادن رفتارهای خطا و نامطلوب از سوی افراد، ناشی از یاد نگرفتن رفتارهای صالح و مطلوب است؛ بنابراین یکی از دغدغه‌های اهل بیت (ع) این بوده که در جامعه انسانی افکار، بینش و رفتارهای درست را ایجاد کنند. با بررسی سیره امام رضا (ع) می‌توان دو گونه از شیوه‌های ایجاد رفتار مطلوب را شناسایی کرد که عبارت است از: بازسازی شناختی و آموزش به افراد از طریق یادگیری مشاهده‌ای. در ادامه به توضیح این دو مورد و مثال‌هایی برای آن‌ها از سیره حضرت پرداخته می‌شود.

۲-۱. بازسازی شناختی

بازسازی شناختی^۱ به مجموعه روش‌ها و فنونی گفته می‌شود که هدف عمده آن‌ها تغییر در فرایندهای شناختی افراد است تا آن‌ها بتوانند الگوهای فکری غلط را تغییر دهند و افکار صحیح ایجاد کنند (شعاری‌نژاد، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۴۹). در این روش فرض بر این است که رفتار ریشه در افکار دارد؛ از این رو، برای ایجاد رفتار مطلوب در افراد باید افکار و شناخت مطلوب در او ایجاد کرد. استفاده از این شیوه در ابعاد گسترده در سیره اهل بیت (ع) به‌ویژه سیره رضوی مشهود است و نمونه‌های زیادی برای آن می‌توان ذکر کرد. برای مثال در این بحث می‌توان به یک نمونه مبنایی اشاره کرد. بر اساس آموزه‌های وحیانی اهل بیت (ع) دنیاگرایی و دنیامحوری ریشه خطاها از جمله رفتارهای نامطلوب است (ر.ک: کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۳: ۳۳۹). دنیاگرایی به این معناست که ملاک انسان در انتخاب‌ها و انجام رفتارها صرفاً نفع و ضرر دنیوی باشد که در این صورت انسان حاضر خواهد شد برای رسیدن به آن نفع یا گریختن از ضرر به هر کار و رفتاری دست زند هرچند آن رفتار نامطلوب باشد. اگر ملاک دنیامحوری جای خود را به رضایت و خواست خدای متعال بدهد، انجام رفتارهای نامطلوب از زندگی رخت خواهد بست و انجام رفتارهای مطلوب آسان‌تر و به‌نوعی تضمین خواهد شد. امام رضا (ع) در بازسازی این شناخت به نقل از پیامبر اکرم (ص) نقل می‌کند که آن حضرت روزی اصحاب خود را خطاب قرار داده و فرمودند: ای بنده خدا! برای خدا دوست بدار و برای او دشمن بدار. به خاطر خدا دوستی و دشمنی کن؛ زیرا هیچ کس به مقام دوستی خداوند دست نمی‌یابد مگر از همین راه و کسی طعم ایمان را نمی‌چشد هرچند نماز و روزه بسیار داشته باشد مگر اینکه نگرش توحیدی یابد. اکنون دوستی‌ها و دشمنی‌های بسیاری به خاطر امور دنیوی است، ولی باید دانست که دوستی‌ها و دشمنی‌های دنیوی و اخروی چیزی نیست و آنان را از دوستی و دشمنی به خاطر خداوند بی‌نیاز نمی‌گرداند^۲ (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۹۱).

1. Cognitive restructuring

۲. «قال رسول الله ﷺ لأصحابه [لبعض أصحابه] ذات يوم يا عبد الله احب في الله و ابيض في الله و وال في الله و عاد في الله فانه لا تنال ولاية الله الا بذلك و لا يجد رجل طعم الإيمان و إن كثرت صلاته و صيامه حتى يكون كذلك و قد صارت مواخاة الناس يومكم هذا أكثرها في الدنيا عليها يتوادون و عليها يتباغضون و ذلك لا ينفي عنهم من الله شيئاً...»

۲-۱-۱. یادگیری مشاهده‌ای / الگودهی

از منظر آلبرت بندورا^۱ از جمله عوامل در کنترل و تغییر رفتار، فرایندهای واسطه‌ای شناختی است که بر اساس آن نظریه یادگیری مشاهده‌ای^۲ را طرح کرده است (Bendura, 1977). طبق این نظریه، بخشی از یادگیری و تغییر رفتار در انسان از رهگذر مشاهده و الگوبرداری از اعمال دیگران و اتفاقاتی که برایشان می‌افتد حاصل می‌شود (کدیور، ۱۳۹۲: ۹۲ و ۹۹)؛ یعنی اکتساب رفتارهای تازه از راه مشاهده و الگوبرداری صورت می‌گیرد.

اصل کلی در سیره تربیتی ائمه علیهم‌السلام در دعوت به خوبی‌ها و نهی از بدی‌ها، اکتفا نکردن به صرف گفتار و زبان و عملیاتی کردن آن خوبی در رفتار و کردار است. در نقلی از امام صادق علیه‌السلام گزارش شده که «مردم را با اعمال و رفتار خود به راه راست دعوت کنید نه با زبان‌هایتان»^۳ (حمیری، ۱۴۱۳: ق: ۷۷) ناظر به موضوع الگوی عملی است. در سیره امام رضا علیه‌السلام موارد متعددی را می‌توان جست که ایشان کوشیده رفتارهای مطلوب را از طریق عملی و به نمایش گذاشتن آن در بین اطرافیان خود ایجاد کند. به‌عنوان مثال، یکی از رفتارهای مطلوب «آراستگی ظاهری در روابط اجتماعی و هنگام مواجهه با هم‌نوعان» است. در منابع روایی نقل شده که حضرت مرغوب‌ترین و بهترین عطرها را سفارش می‌دادند. از امام جواد علیه‌السلام درباره جریان مشک پرسیدند، ایشان فرمودند: پدرم دستور داد قطعه مشکی برای او تهیه کردند که ۷۰۰ درهم بهای آن شد. فضل بن سهل به آن حضرت نوشت که مردم این را عیب‌جویی می‌کنند. پدرم در پاسخ او نوشت: ای فضل آیا نمی‌دانی یوسف که پیامبر خدا بود، جامه ابریشم با تکه‌های زر می‌پوشید و بر کرسی زرین می‌نشست و این عمل چیزی از عدالت و حکمت او نمی‌کاست. سپس دستور فرمود: غالیه یا آمیخته‌ای از چند نوع عطر برای آن حضرت فراهم کردند که بهای آن ۴۰۰۰ درهم شد (کلینی، ۱۴۲۹: ق، ج ۱۳: ۲۰۶). حضرت این آراستگی و خوش‌بویی را اخلاق انبیا می‌دانستند که از آن الگو گرفته‌اند (همان: ۱۹۰). یاسر خادم حضرت نقل می‌کند که امام علیه‌السلام به نقل از جد بزرگوارشان می‌فرمودند: دوست من جبرئیل علیه‌السلام به من گفت: یک روز در میان، خود را معطر ساز و روزهای جمعه عطر زدن را ترک مکن (همان: ۱۹۴) حضرت دیگران را نیز به الگوبرداری از این رفتار مطلوب ترغیب می‌کردند. معمر بن خلاد از امام رضا علیه‌السلام چنین نقل کرده است: شایسته نیست انسان هیچ روز عطر و بوی خوش را ترک کند، اگر هر روز برایش ممکن نیست لااقل یک روز در میان عطر بزند و اگر این مقدار هم نمی‌تواند، هفته‌ای یک بار (یا در هر جمعه) عطر بزند و این کار را ترک نکنند (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ق، ج ۱: ۲۷۹-۲۸۰)^۴.

به‌عنوان نمونه دیگر رفتار حضرت با غالیان و جریان غلو است. مراد از غلات، جماعتی هستند که معتقد

1. Albert Bandura

2. Observational learning

۳. «كُونُوا دُعَاةَ النَّاسِ بِأَعْمَالِكُمْ، وَلَا تَكُونُوا دُعَاةَ بِلِسَتِكُمْ»

۴. لَا يَنْبَغِي لِلرُّجُلِ أَنْ يَدْعَ الطَّبَّ فِي كُلِّ يَوْمٍ فَإِنَّ لَمْ يَقْدِرْ فَيَوْمٌ وَلَا فَإِنَّ لَمْ يَقْدِرْ فَيَوْمٌ وَلَا يَدْعُ ذَلِكَ

بودند اگر کسی امام زمان خود را شناخت، دیگر تمامی تکالیف از او ساقط می‌شود و حلال و حرام برای او معنی ندارد. لذا واجبات را ترک می‌کردند و محرمات الهی را مرتکب می‌شدند و از هیچ حرامی پرهیز نداشتند و گاهی محرمات و واجبات را نیز به‌جا نمی‌آوردند یا اینکه علی را خدا می‌پنداشتند. این جریان انحرافی می‌تواند ضربات جدی بر جامعه دینی وارد کند. از این رو، حضرات اهل بیت علیهم‌السلام و از جمله امام رضا علیه‌السلام کوشش داشتند تا رفتار مناسب را در مواجهه با این افراد به شیعیان خود آموزش دهند. به‌صورت کلی می‌توان گفت حضرت از آن‌ها تبری جسته و لعن می‌کردند و دیگران را نیز به الگوگیری از سیره خود مبنی بر کناره‌گیری از آن‌ها و مورد لعن قرار دادن توصیه می‌کردند (ر.ک: صفری فروشانی و بختیاری، ۱۳۹۱: ۱۰۹-۱۲۲).

به‌عنوان مثال دیگر یکی از رفتارهای زیربنایی و مهم اخلاق اجتماعی، صرفاً به فکر خود نبودن و دغدغه‌مندی و رسیدگی به طبقات و افراد ضعیف و محروم و زبردست جامعه است. خادم حضرت، سیره عملی ایشان را این‌چنین نقل می‌کند که تا وقتی هر کدام از خدمتکاران مشغول غذا خوردن بودند، حضرت آن‌ها را به کاری وانمی‌داشت (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۲: ۳۸۵). در نظریه بندورا به این نکته تأکید شده که در یادگیری مشاهده‌ای لازم است بین یادگیرنده و سرمشق مجاورت باشد. در سیره تربیتی امام رضا علیه‌السلام مشاهده می‌شود که حضرت با اطرافیان خود رفتار محبت‌آمیز و صمیمی داشتند و همین عملکرد موجب می‌شد آن‌ها نیز او را دوست داشته باشند و بکوشند به او اقتدا کنند و خود را شبیه او گردانند و توصیه‌ها و خواسته‌های او را با طیب خاطر انجام دهند. یاسر، خادم حضرت، نقل می‌کند که وقتی حضرت از امور روزانه فارغ می‌شدند، جمیع خدمتکاران و کارگزاران خود را از بزرگ و کوچک نزد خود فرا می‌خواندند و با آن‌ها با ملاطفت معاشرت می‌کردند و هرگاه سفره پهن می‌شد، تمام اهل خانه حتی مهتر اسب، دربان و دلاک را هم دعوت می‌کردند تا با ایشان سر یک سفره بنشینند و غذا بخورند...^۴ (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۵۹). در سیره حضرت این نکته مشاهده می‌شود که علاوه بر اینکه خود حضرت در مقام الگودهی مبادرت به انجام عملی رفتارهای مطلوب می‌کردند، می‌کوشیدند اطرافیان و مجاوران خود را نیز با آن رفتار درگیر کنند تا رفتار در آن‌ها هم ایجاد شود. در این راستا نقل شده که وقتی حضرت بر سفره غذا جلوس می‌کردند، سینی بزرگی را طلب می‌کردند و بخشی از بهترین‌های محتوای سفره را در سینی می‌نهادند و به مجاوران و اطرافیان خود امر می‌کردند تا برای مساکین ببرند...^۳ (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۷: ۳۳۷-۳۳۸).

۲-۲. شیوه‌های نگهداری و گسترش رفتار مطلوب در سیره امام رضا علیه‌السلام

رفتار ایجاد شده و همچنین رفتار تغییر یافته اگر فقط در شرایطی که موجب آن تغییر شود و تنها در

۱. زوی عن نادر الخادم، قال: «كان أبو الحسن عليه السلام إذا أكل أجدنا لا يشتخدمه حتى يفرغ من طعامه»
 ۲. حدّثني ياسر الخادم قال: كان الرضا عليه‌السلام إذا كان خلا جمع حشمه كلهم عنده الصغير والكبير فيحدثهم و يأنس بهم و يؤنسهم و كان عليه‌السلام إذا جلس على المائدة لا يدع صغيراً ولا كبيراً حتى الشانس والحجام إلا أقعدته معه علي مائدته...
 ۳. «عن معمر بن خالد، قال: «كان أبو الحسن الرضا عليه السلام إذا أكل أتى بصحفة، فتوضع بقرب مائدته، فيعبد إلى أطيب الطعام مما يؤتي به، فيأخذ من كل شيء شيئاً، فيضع في تلك الصحفة ثم يأمر بها للمساكين...»

حضور تغییردهنده رفتار انجام شود، نمی‌توان این تغییر را موفق و کارآمد ارزیابی کرد. اگر تغییر حاصل در رفتار در شرایطی غیر آنچه در آن تغییر ایجاد شده و در غیاب شخصی که موجبات تغییر را فراهم آورده است نیز رخ دهد، می‌توان گفت تثبیت و در موقعیت‌های دیگر گسترش یافته است. یعنی اگر رفتار مطلوب در زمان‌ها، مکان‌ها و رفتارهای دیگر تعمیم یابد می‌توان این تغییر را موفق و کارآمد به حساب آورد (سیف، ۱۳۷۳: ۳۴۸).

مجموعه شیوه‌های نگهداری و گسترش رفتارهای مطلوب در اصطلاح شیوه‌های تقویت نام دارد (همان، ۱۳۹۶: ۵۷۷). پیامدهایی که ارائه آن‌ها بعد از رفتار مطلوب موجب تثبیت یا افزایش رفتار می‌شود، تقویت‌کننده‌های مثبت^۱ نام دارند. تقویت‌کننده‌های مثبت چیزهای قطعی و مشخص نیستند که برای همه افراد در همه شرایط اثر تقویتی یکسانی داشته باشد؛ بلکه تقویت‌کننده‌های مختلف بر افراد مختلف تأثیرات متفاوت دارند. حتی تأثیر یک تقویت‌کننده واحد ممکن است بر یک فرد معین در شرایط مختلف متفاوت باشد. شناسایی انواع تقویت‌کننده‌ها، تغییردهنده رفتار را در استفاده درست و مؤثر از روش تقویت مثبت یاری می‌دهد. تقویت‌کننده‌ها گونه‌های مختلفی دارند که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به: تقویت‌کننده‌های نخستین، تقویت‌کننده‌های معاوضه‌ای یا پنه‌ای، تقویت‌کننده‌های اجتماعی، تقویت‌کننده‌های فعالیتی، تقویت‌کننده‌های بازخوردی، تقویت‌کننده‌های بیرونی و درونی اشاره کرد (ر.ک: همان، ۱۳۷۳: ۲۸۴-۲۹۰).

استفاده مردم عادی از تقویت‌کننده‌ها در زندگی روزانه امری کاملاً طبیعی است و قبل از ابداع روان‌شناسان بین مردم تداول داشته است. نظریات روان‌شناسی به این روش‌ها نظام داده است تا هر روشی درست و بجا از آن استفاده شود تا تأثیر حداکثری را بر تغییر رفتار داشته باشد (همان: ۲۸۵). از این‌رو، در سیره امام رضا (علیه‌السلام)، مواردی در این گونه قابل شناسایی است که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

۲-۱-۲. تقویت‌کننده‌های ثانوی

در طبیعت و فطرت انسان کسب منفعت وجود دارد. از این‌رو، آدمی هر چیزی را که برایش نفعی داشته باشد، طلب می‌کند. واضح است که قسمت عمده رفتار آدمیان برای جلب منفعتی است که با تقویت‌های ساده نخستین، تفاوت‌های بارزی دارد. به‌عنوان مثال، به‌دست آوردن پول و ثروت، خانه، رفاه، مرکب مناسب می‌تواند محرک‌هایی برای اکثر مردم باشد. چنین محرک‌هایی به‌صورت مستقیم هیچ‌گونه پیوندی با نیازهای فیزیولوژیکی ندارد. بر این اساس، بسیاری از روان‌شناسان به‌دنبال تقویت‌کننده نخستین، تقویت‌کننده‌های ثانوی را مطرح کرده‌اند (دیز و هالسی، ۱۳۷۰: ۵۰).

در سیره امام رضا (علیه‌السلام) می‌توان مواردی را مشاهده کرد که حضرت برای تثبیت مخاطبان خود به انجام رفتاری مطلوب یا تکرار آن، کوشیده از تقویت‌کننده‌های ثانوی بهره‌بردار. به‌عنوان مثال در روایتی امام

رضا علیه السلام به نقل از جد بزرگوارشان حضرت محمد صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: هر کس ضمانت کند کاری را انجام دهد، من چهار نتیجه برای او تضمین خواهم کرد. آن کار صلهٔ رحم است که اگر چنین کند، خانواده‌اش او را دوست خواهند داشت، روزی‌اش توسعه داده می‌شود، عمرش طولانی و خداوند او را وارد بهشت موعود خواهد کرد (صحیفه الرضا، ۱۴۰۶ق: ۵۶). در این روایت حضرت در راستای نهادینه کردن صلهٔ رحم، رفتار اخلاقی بنیادینی که خود سرمنشأ رفتارهای مطلوب دیگری نیز است، به چهار فایده اشاره کرده که فایده افزایش رزق و روزی و همچنین طولانی شدن عمر از جمله تقویت‌کننده‌های ثانوی است. در روایتی دیگر از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام به نقل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است که: امت من تا زمانی که به یکدیگر محبت داشته، به همدیگر هدیه بدهند، امانت را ادا کنند و از حرام اجتناب کنند و مهمان را بزرگ بدارند و اقامه نماز و اعطای زکات و صدقه کنند همواره در خیر و خوشی خواهند بود، در غیر این صورت گرفتار قحطی و خشکسالی خواهند شد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۹). در این روایت به قرینهٔ تقابلی که بین خیر و خوشی با قحطی و خشکسالی صورت گرفته منظور از خیر و خوشی رزق و روزی فراوان است. از این رو، مشاهده می‌شود که حضرت برای ترغیب مخاطبان خود به انجام چنین رفتارهایی سخن از فواید مادی طبیعی و اولیه به میان آورده است. البته حضرت در مقام بیان فواید چنین رفتارهای اخلاقی نبوده و فوایدی که در روایت آمده بخشی از منافع این رفتارهاست و فواید دیگری نیز می‌تواند مترتب بر این اعمال باشد.

۲-۲-۲. تقویت‌کننده‌های اجتماعی

تقویت‌کننده‌های اجتماعی به آن دسته از تقویت‌کننده‌ها گفته می‌شود که به وسیلهٔ دیگران و در یک موقعیت اجتماعی به فرد داده می‌شود (سیف، ۱۳۷۳: ۲۸۸). انسان دوست دارد که از طرف افرادی که برایش اهمیت دارند، مورد توجه و پسند قرار گیرد از این رو، توجه کردن، لبخند زدن، بوسیدن، بغل کردن و اظهارات محبت‌آمیز و ... این‌گونه افراد برای انسان جزو تقویت‌کننده‌های اجتماعی به‌شمار می‌آید.

امام رضا علیه السلام وقتی رفتار خوبی را می‌دیدند، سریع تشویق می‌کردند و بازخورد مناسب می‌دادند. چراکه می‌دانستند تشویق باعث حس تعادل و ارزشمندی در فرد می‌شود و استعدادهای نهفته فرد را شکوفا می‌کند. ایشان با تشویق مهربانانهٔ خود استعداد امام جواد علیه السلام را می‌خواستند شکوفا کنند. از زکریا بن آدم نقل شده است که می‌گوید: خدمت امام رضا علیه السلام بودم که حضرت جواد علیه السلام را نزد ما آوردند. او حدود چهار ساله بود، دست‌ها را بر زمین نهاد و سرش را به طرف آسمان بلند کرد و به فکر فرو رفت. امام رضا علیه السلام به او فرمود: جانم به فدایت باد در چه موضوعی چنین اندیشه می‌کنی؟ فرمودند: در آنچه نسبت به مادرم فاطمه علیها السلام انجام داده‌اند. به خدا قسم آن‌ها را از قبر بیرون می‌کشم و می‌سوزانم و

۱. «مَنْ ضَمِنَ لِي وَاحِدَةً ضَمِنْتُ لَهُ أَرْبَعَةً - يَصِلُ رَجْمُهُ فَيَجِبُ عَلَيْهِ أَهْلُهُ وَيُوسَعُ عَلَيْهِ فِي رِزْقِهِ - وَيُزَادُ فِي أَجَلِهِ وَيُدْخَلُهُ اللَّهُ فِي الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَهُ»
 ۲. «لَا تَزَالُ أُمَّتِي يَجُزُّ مَا تَحَابُّوا وَ تَهَادَوْا وَ أَدَّوْا الْأَمَانَةَ وَ اجْتَنَبُوا الْحَرَامَ وَ وَقَرُّوا الضَّيْفَ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ آتَوْا الزَّكَاةَ فَإِذَا لَمْ يَفْعَلُوا ذَلِكَ ابْتَلُوا بِالْقَحْطِ وَ السَّيْنِ»

خاکسترشان را به دریا می‌ریزم. امام رضا علیه السلام در مقابل کار نیکویش او را به خود نزدیک ساخت بین دو چشمش را بوسید و فرمود: پدر و مادرم به فدایت باد تو برای امامت شایسته‌ای (طبری املی، ۱۴۱۳: ۴۰۰-۴۰۱).^۱ در این روایت امام رضا علیه السلام به وضوح از این کار امام جواد که به مظلومیت حضرت فاطمه پی برده است و با این عملش (دست‌ها را بر زمین) مردم را نیز از مظلومیت مادرشان مطلع ساخت خوشش آمد و باز خوردی به صورت عملی و نه کلامی که تاثیر باز خورد عملی به مراتب بیشتر از کلامی است به تشویق فرزندش پرداختند که این تشویق هم برای فرزند بزرگوارشان و هم برای مردمی که نظاره‌گر این صحنه تربیتی هستند محرک نیرومندی است؛ چراکه مردم نحوه رفتار با فرزند را به صورت عملی مشاهده کردند. سرعت عمل ایشان در ارائه باز خورد می‌تواند راهکاری مشخص برای عاملان تعلیم و تربیت باشد. نکته‌ای که در این تشویق امام رضا علیه السلام از فرزند دلبندها بسیار حائز اهمیت است، نحوه تشویق اوست چراکه ایشان کودک بودند و حضرت مثل کودکان او را تشویق کردند و تشویق امام به صورت نگاه مهربانانه و بوسه محبت‌آمیز همراه بوده است.

امام رضا علیه السلام بسیار با محبت با فرزند بزرگوارشان برخورد و از کلمات انگیزشی و عالمانه که باعث تشویق و مسرت هر فرزند می‌شود استفاده می‌کردند. وقتی این موارد تربیتی و تشویقی را عاملان تربیت در قبال فرزندان این مرز و بوم استفاده می‌کنند، نتایج آن از جمله تشویق، به مداومت رفتار خوب در فرد و حرف شنوی آنان را مستقیم ملاحظه می‌کنند. امام فرزندش را با کلام تشویق و تحسین می‌کند. از امام رضا علیه السلام روایت شده است: روزی حضرت موسی بن جعفر علیه السلام در محضر پدرش امام صادق علیه السلام سخنی گفت که باعث سرور پدر شد و امام فرمودند: سپاس خدای را که تو را جانشین من قرار داد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۲۷).^۲

بیان محبت و رحمت امام، احساس پیروان و مخاطبان را برانگیخته می‌کند و آن‌ها را به شوق می‌آورد که نسبت به انجام محبوب و مرضی ایشان اقدام کنند. در واقع، محبوب امام شدن می‌تواند از برترین و بهترین انگیزه‌ها و محرک‌ها برای انجام فعلی باشد. امام از این روش بهره جسته و در مواردی افراد محبوب در نزد خویش را معرفی کرده است. در روایتی نقل شده که امام در موارد متعددی اظهار می‌کردند که دوست دارند مؤمن محدث باشد و وقتی از ایشان از چپستی محدث سؤال می‌شد، می‌فرمودند یعنی همان: الْمُفْهَم (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۳۰۷).^۳ بر اساس روایتی از امام صادق علیه السلام شاید بتوان گفت مفهم یعنی کسی علوم اهل بیت علیهم السلام را بیاموزد و بفهمد و به سایر مردم بیاموزاند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷: ۱۴۹).

۱. «عَنْ زَكَرِيَّا بْنِ أَدَمَ قَالَ: إِنِّي لَعِنْدَ الرَّضَا إِذْ جِيءَ بِأَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ سَنَّهُ أَقْلٌ مِنْ أَدْبَعِ سَنِينَ فَضْرَبَ بِيَدِهِ إِلَى الْأَرْضِ وَرَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَأَطَالَ الْفِكْرَ فَقَالَ لَهُ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ بِنَفْسِي فَلِمَ طَالَ فِكْرُكَ فَقَالَ فِيمَا صَنَعَ بِأُمِّي فَاطِمَةَ أَمَا وَاللَّهِ لَأَخْرِجَنَّهَا ثُمَّ لَأُخْرِقَنَّهَا ثُمَّ لَأُذَرِّبَنَّهَا ثُمَّ لَأَنْسِفَنَّهَا فِي الْبَحْرِ نَسْفًا فَاسْتَدْنَاهُ وَ قَبِلَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ ثُمَّ قَالَ بِأَبِي أَنْتَ وَ أُمِّي أَنْتَ لَهَا يَعْني الْإِمَامَةَ.»

۲. «أَنَّ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ تَكَلَّمَ يَوْمًا بَيْنَ يَدَيْ أَبِيهِ عَ فَاحْسَنَ فَقَالَ لَهُ يَا بَنِي الْحَمْدِ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَكَ خَلْفًا مِنَ الْأَبَاءِ وَ سُرُورًا مِنَ الْأَنْبِيَاءِ وَ عَوْضًا عَنِ الْأَصْدِقَاءِ.»

۳. «عَنْ عُبَيْدِ بْنِ جَلَالٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ إِنِّي أَحِبُّ أَنْ يَكُونَ الْمُؤْمِنُ مُحَدِّثًا قَالَ قُلْتُ وَ أَيُّ شَيْءٍ مُحَدِّثٌ قَالَ الْمُفْهَمُ.»

۲-۲-۳. تقویت‌کننده‌های پته‌ای یا معاوضه‌ای

پته به یک تکه کاغذ یا ستاره و... گفته می‌شود که پس از رفتار مطلوب شخص، به‌عنوان تقویت‌کننده به او داده می‌شود و شخص می‌تواند بعدها آن را با سایر تقویت‌کننده‌های مورد علاقه‌اش معاوضه کند؛ از این‌رو، می‌توان آن را تقویت‌کننده‌های معاوضه‌ای^۱ هم نامید (سیف، ۱۳۷۳: ۲۸۸). این تقویت‌کننده از آنجا که نیازی را ارضا می‌کند و موجب قوی‌تر شدن پاسخ می‌شود، می‌توان از مقوله پاداش^۲ نامید. در سیره حضرت می‌توان مواردی را برای این نوع تقویت‌کننده جست. در روایتی نقل شده است که وقتی در مرو مردم با حضرت به عنوان ولایت‌عهده‌ی بیعت کردند، دعبل خزاعی (ح ۱۴۸ - ۲۴۵ ق.) شاعر پرآوازه شیعی نزد حضرت مشرف شدند و اشعاری را در مدح اهل بیت علیهم‌السلام انشاد کرد که مطلع آن این است:

مدارس آیات خلت من تلاوة و منزل وحی مقفر العرصات^۳

حضرت در این هنگام برای اینکه این عملکرد مثبت او را تقویت کنند، به او ده هزار درهمی از درهم هائی که به دستور مأمون بر روی آنها نام حضرت ضرب شده بود صله دادند. به خاطر ویژگی ممتازشان (متبرک بودن و منقوش به نام حضرت بودن) این درهم‌ها، دعبل هر درهم را در قم با ده درهم مبادله و معاوضه کرد و این چنین ثروتی خوب به‌دست آورد (ر.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۴۲).^۴ به‌خاطر صله و تقویتی که حضرت از قصیده دعبل داشت، وی از آن زمان به بعد به «شاعر آل محمد» شهرت یافت. درخور ذکر است که ظاهراً بر اساس برخی تحلیل‌ها تا قبل از این دیدار دعبل شخصیت متزلزلی داشت و برای تقرب جستن و أخذ هدیه و صله، سعی می‌کرد در مدح و قح افراد مختلف شعر انشاد کند، ولی بعد از این دیدار و رفتار حضرت با ایشان، به گفته برخی محققان: «قصیده تائیه و صله حضرت بر سرنوشت دعبل تا پایان عمر تأثیری بسزا نهاد و به مدح و هجو در شعر او به‌ویژه آن‌گاه که زبان تند و تیز او متوجه خلفا و کارگزاران خلافت می‌شد، جنبه عقیدتی داد» (ر.ک: آذرنوش، ۱۳۷۸، ج ۲۳: مدخل دعبل خزاعی).

۲-۲-۴. تقویت‌کننده‌های بازخوردی

اطلاعات حاصل از نتیجه اعمال که مبنای رفتارهای آتی را فراهم می‌سازد، بازخورد می‌گویند. بازخورد حاصل از نتایج اعمال فرد، به ویژه اگر بر پیشرفت او تأکید کند، نوعی تقویت‌کننده نیرومند است (فرمهینی فراهانی، ۱۳۷۸: ۲۲۰). در واقع چون انسان‌ها از بدی و زشتی گریزان بوده و در پی خوبی‌ها و زیبایی‌ها هستند، از این‌رو وقتی فردی از آثار افعال و گفتار خود در آینده، مطلع باشد به انجام یا ترک آن رغبت و تمایل بیشتری خواهد داشت.

1. exchangeable reinforcers

2. reward

۳. محل درویش قرآنی از خواندن قرآن خالی شده بود و محل نزول وحی منزلگاهی بی‌کس، چونان بیابان‌های بی‌آب و علف خالی و بدون ساکن بود.
۴. «فَوَهَبَ لَهَا عَشْرِينَ أَلْفَ دَرَاهِمٍ مِنَ الدَّرَاهِمِ الَّتِي عَلَيْهَا ائِمُّهُ كَانَ الْمَأْمُونُ أَمْرًا بِضَرْبِهَا فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ قَالَ فَأَمَّا دَعْبِلُ فَصَارَ بِالْعَشْرَةِ أَلْفِ الَّتِي حَصَّنَتْهُ إِلَى قَمٍّ فَبَاعَ كُلَّ دَرَاهِمٍ بِعَشْرَةِ دَرَاهِمٍ فَتَخَلَّصَتْ لَهُ مِائَةُ أَلْفِ دَرَاهِمٍ»

امام رضا علیه السلام سفارش‌هایی را به یکی از اصحاب خود فرموده و در راستای تشویق وی به حفظ و گسترش رفتارهایی مطلوب، به‌ویژه پاسخ‌دادن بدی با نیکی و فاش نکردن عیوب دیگران به ایشان می‌فرماید که بازخورد چنین رفتارهایی اکتساب بهشت خواهد بود. ایشان به محمد بن ابی نصر فرمودند: صداقت و طلب روزی حلال و صلۀ رحم را پیشه خود کن و از افشاکاری و فاش ساختن عیوب دیگر بپرهیز؛ زیرا ما اهل بیتی هستیم که در حق کسی که به ما بدی کرده نیکی می‌کنیم. به خدا قسم عاقبت این عمل را جز بهشت نمی‌دانیم (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۰: ۳۶۷).

زکریا بن آدم بن عبدالله بن سعد اشعری قمی می‌گوید: «روزی با ناراحتی از دست اقوام و نزدیکان خود، خدمت امام رضا علیه السلام رفتم و به ایشان عرض کردم: آقا از چهل اطرافیان خود جانم به لب آمده و خسته شده‌ام؛ زیرا بیشتر آن‌ها جاهل و نادان هستند. به همین خاطر می‌خواهم از قم هجرت کرده و ایشان را ترک و از میان آن‌ها دور شوم.»

امام رضا علیه السلام برای اینکه به حضور پرثمر و مفید وی استمرار بخشد، بازخورد تصمیم و رفتار وی را به ایشان متذکر می‌شوند و می‌فرمایند: «ای زکریا! این کار را نکن، زیرا به‌واسطه تو در میان ایشان ممکن است شر گرفتاری و جهل از آن‌ها دفع شود؛ همچنان که به‌واسطه وجود پدرم موسی بن جعفر علیه السلام در بغداد شر بدی و گرفتاری از اهل بغداد دفع گردید» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۸۷). زکریا از نهی امام اطاعت کرد و اثر این حضور مفید زکریا در قم را می‌توان در دوران ۲۰ ساله امامت حضرت رضا علیه السلام مشاهده کرد. در این دوره که خیلی از فرقه‌ها از جمله واقفیه منکر امامت حضرت بودند، زکریا توانست در منطقه قم با هرگونه کج‌روی و انحراف اعتقادی مبارزه کند و جامعه را از آن بلای خانمان سوز در امان نگاه‌دارد.

۲-۲-۵. گسترش فراوانی رفتار با استفاده از اصل آسان‌سازی

گاهی اوقات افراد قادر به اعمال و رفتارهای مطلوب هستند اما جرئت انجام آن‌ها را به خود نمی‌دهند یا رغبتی به انجام آن‌ها ندارند. در این مواقع اگر شاهد انجام آن رفتار از سوی کسان دیگری باشند، خود به انجام آن رفتار راغب‌تر خواهند شد. از این‌رو، یکی از فواید الگوهای عملی این است که انجام رفتارهای مطلوب را برای دیگران آسان‌سازی می‌کنند (سیف، ۱۳۷۳: ۴۱۳).

برخورد محترمانه با همه انسان‌ها فارغ از رنگ، نژاد و صنف از جمله رفتارهای مطلوبی است که همگان توان انجام آن را دارند ولی صاحبان ثروت و قدرت به فرهنگی دامن زده‌اند که در آن فرهنگ نشست و برخاست با طبقات ضعیف جامعه کاری دشوار بوده و نوعی ضد ارزش تلقی می‌شود. به‌خاطر حاکم بودن چنین جو ناصحیحی خیلی از افراد به‌رغم شعار انسان‌دوستی و حقوق یکسان و برابر برای همه انسان‌ها در مقام عمل کم می‌آورند. امام رضا علیه السلام از آنجا که شخصیت کم‌نظیری در جامعه بودند تلاش کردند با عملیاتی کردن این شعار، انجام آن رفتار را در جامعه گسترش دهند. به روایت عبدالله بن صلت،

۱. «... وَ عَلَيْكَ بِالصَّدَقِ وَ طَلْبِ الْحَلَالِ وَ صِلَةِ الرَّجْمِ وَ إِيَّاكَ وَ مُكَاشَفَةَ الرِّجَالِ إِنَّا أَهْلُ بَيْتِ نَصْلِ مَنْ قَطَعْنَا وَ نُحْسِنُ إِلَى مَنْ أَسَاءَ إِلَيْنَا فَتَرَى وَ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا فِي ذَلِكَ الْعَاقِبَةِ الْحَسَنَةَ...»

از مردی از مردم بلخ که گفت: در مسافرت امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام به خراسان با او همراه بودم، روزی همگان را بر سر سفره فرا خواند و غلامان او از سیاه و غیر سیاه آمدند و بر سر سفره نشستند. به او گفتم: فدایت شوم، آیا بهتر نیست که برای اینان سفره‌ای جداگانه گسترده شود؟ گفت: «خاموش! خدای همه یکی است و مادر یکی و پدر یکی (پس تفاوتی نیست) و پادشاه هر کس بسته به کردار اوست» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۵: ۵۲۵).

۲-۳. شیوه‌های کاهش یا حذف رفتار نامطلوب در سیره امام رضا علیه السلام

به‌طور کلی رفتارهای نامطلوب را از دو راه مستقیم و غیرمستقیم می‌توان کاهش داد. کاهش دادن غیرمستقیم به این شیوه است که از طریق جانشین ساختن رفتارهای مطلوب به‌جای رفتارهای نامطلوب، به‌تدریج می‌توان رفتارهای نامطلوب را کاهش داد و در نهایت حذف کرد. کاهش دادن مستقیم رفتارهای نامطلوب از طریق اعمال شیوه‌های کم و بیش آزرانده صورت می‌گیرد. به‌خاطر داشتن خاصیت انزجاری، به‌صورت کلی به این شیوه‌ها، شیوه‌های تنبیهی گفته می‌شود (سیف، ۱۳۷۳: ۳۷۲-۳۸۲).

در استفاده از شیوه‌های مستقیم و غیرمستقیم اولویت با شیوه‌های غیرمستقیم است و در صورتی که نتوان با شیوه‌های غیرمستقیم به نتیجه رسید باید به شیوه‌های مستقیم روی آورد. با این حال، ممکن است مواردی پیش آید که استفاده از روش‌های مستقیم کاهش رفتارهای نامطلوب اجتناب‌ناپذیر باشد. در سیره امام رضا علیه السلام نیز مواردی که در شیوه‌های ایجاد، نگهداری و گسترش رفتارهای مطلوب گذشت، می‌توانند همان کارکرد شیوه‌های غیرمستقیم را داشته باشند. بر این اساس، می‌توان گفت رویکرد اصلی حضرت در کاهش یا حذف رفتارهای نامطلوب، جایگزین ساختن آن‌ها با رفتارهای مطلوب بوده است و در گام‌های بعدی که شیوه‌های غیرمستقیم تغییر لازم را ایجاد نکردند، حضرت شیوه‌های مستقیم کاهش رفتارهای نامطلوب را هم به‌کار بسته‌اند. با جست‌وجو در منابع روایی گزارش‌کننده سیره امام رضا علیه السلام سه گونه از شیوه‌های کاهش یا حذف رفتار نامطلوب: کاهش رفتار با استفاده از بازداری، محروم کردن از تقویت مثبت و جبران کردن قابل شناسایی است که در ادامه ضمن توضیح کلی این شیوه‌ها با مثال‌هایی از سیره حضرت اشاره می‌شود.

۲-۳-۱. کاهش رفتار با استفاده از بازداری

اگر افراد الگویی را مشاهده کنند که به‌خاطر انجام رفتار نامطلوب یا تقویت دریافت نمی‌کند یا احیاناً تنبیه می‌شود، احتمال انجام آن رفتار از سوی مشاهده‌کننده کاهش می‌یابد. همچنین اگر عواقب نامطلوب رفتارهای نامطلوب را مشاهده کند باز منجر به کاهش انجام رفتار از سوی مشاهده‌کننده خواهد شد (سیف، ۱۳۷۳: ۴۱۴).

در ادبیات دینی از این روش به «عبرت‌گیری» یاد می‌شود. امام رضا علیه السلام در مواردی با فراهم کردن

۱. كُنْتُ مَعَ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي سَفَرِهِ إِلَى خُرَاسَانَ، فَدَعَا يَوْمًا بِمَائِدَةٍ لَهُ، فَجَمَعَ عَلَيْهَا مَوَالِيَهُ مِنَ السُّودَانِ وَ غَيْرِهِمْ، فَقُلْتُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ، لَوْ عَزَلْتُ لَهُوْلَاءَ مَائِدَةً، فَقَالَ: «مَنْهُ، إِنَّ الرَّبَّ - تَبَارَكَ وَ تَعَالَى - وَاحِدٌ، وَ الْأُمُّ وَاحِدَةٌ، وَ الْأَبُّ وَاحِدٌ، وَ الْجَزَاءُ بِالْأَعْمَالِ»

شرایط عبرت‌آموزی برای مخاطبان، کوشیده‌اند آنان را به عبرت‌گیری از سرگذشت افراد مختلف در طول زمان‌های گذشته و حتی زمان حال بکشانند. در روایت امام برای اینکه ابوهاشم را از رفتار نامطلوب همنشینی با گناهکاران و افراد دارای افکار منحرف، باز دارند به وی الگویی را در قوم موسی علیه السلام معرفی می‌کنند که او با اهل گناه مجالست داشت و عاقبتش هلاک شدن با بلای آن‌ها شد. روایت بدین شرح است که یکی از شاگردان امام به نام داوود بن قاسم معروف به ابوهاشم نقل می‌کند که امام رضا علیه السلام روزی گفت: تو را می‌بینم که با عبدالرحمان بن یعقوب همنشینی می‌کنی! ابوهاشم گفت: او دایی بنده است. امام فرمود: او درباره ذات خدا مطالبی می‌گوید، او خداوند را به وصف ناگفتنی توصیف می‌نماید (گویا شخص از مجسمه یا مشبیه بوده است) پس (اکنون اختیار با توست) یا با او همنشین شو و ما را واگذار یا با ما بنشین و او را ترک کن. عرض کردم: او هر چه می‌خواهد بگوید. وقتی من گفته‌های او را قبول ندارم به من زبانی نمی‌رساند. امام فرمود: آیا نمی‌ترسی از اینکه به او عذابی نازل گردد و هر دوی شما را فرا گیرد؟ آیا از این داستان آگاهی نداری که شخصی از یاران حضرت موسی علیه السلام بود ولی پدرش از یاران فرعون. هنگامی که سپاه فرعون به سپاه موسی علیه السلام رسید او نزد پدر خود رفت تا او را موعظه کند و به سپاه موسی ملحق سازد ولی پدرش به راه خود رفت و این جوان با او ستیزه می‌کرد که ناگاه بلای غرق شدن فرعونیان فرا رسید و آن پسر نیز همراه پدر غرق شد. وقتی این خبر به حضرت موسی علیه السلام رسید فرمود: او در رحمت خداست ولی چون عذاب نازل گردد از آن کسی که نزدیک گنهکار است دفاعی نشود (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۴: ۱۲۱-۱۲۲).^۱

۲-۳-۲. محروم کردن از تقویت مثبت

محروم کردن از تقویت مثبت^۲ به روشی گفته می‌شود که در آن فرد را به‌خاطر انجام رفتاری نامطلوب، برای مدتی معین، از فرصت دریافت تقویت محروم می‌کنند. این محروم کردن به دو صورت می‌تواند به وقوع بپیوندد: الف. یا فرد را از محیطی که در آن تقویت دریافت می‌کند بیرون می‌برند، ب. منبع تقویتی را از دسترسش دور می‌سازند (سیف، ۱۳۷۳: ۳۸۷). اگر فرد خاطی مستعد اصلاح باشد، این روش بسیار مناسب است، چرا که باعث می‌شود فرد متوجه خطا و اشتباهاتش شود. مردی در حضور حضرت از فرزند خود شکایت کرد، حضرت فرمود: فرزندت را زن، برای ادب کردنش، از او قهر کن، ولی مواظب باش، قهرت طول نکشد و هرچه زودتر آشتی کن (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۱: ۹۹).^۳

یکی از بهترین مثال‌ها برای این شیوه، ماجرای برخورد امام با جمعی است که بعد از ولایت‌عهدی به دیدار حضرت آمده بودند. آن‌ها خود را از شیعیان حضرت معرفی کرده بودند و اجازه ورود می‌خواستند. امام به خادم خود فرمودند: من امروز مشغول هستم آن‌ها را بگویند بروند. این اتفاق برای دو ماه طول

۱. «سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ: «مَا لِي رَأَيْتَكَ عِنْدَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَعْقُوبَ؟» فَقَالَ: «إِنَّهُ خَالِي، فَقَالَ: «إِنَّهُ يَقُولُ فِي اللَّهِ قَوْلًا عَظِيمًا، يَصِفُ اللَّهَ وَلَا يُوَصِّفُ، فَإِنَّمَا جَلَسْتُ مَعَهُ وَتَرَكْتَنِي، وَإِنَّمَا جَلَسْتُ مَعَهُ وَتَرَكْتَهُ». فَقُلْتُ: هُوَ يَقُولُ مَا شَاءَ، أَى شَيْءٍ عَلَيَّ مِنْهُ إِذَا لَمْ أَقُلْ مَا يَقُولُ؟ فَقَالَ أَبُو الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «أَمَا تَخَافُ أَنْ تَنْزَلَ بِه تَقَمَّةٌ، فَتُصَيِّبُكُمْ جَمِيعًا؟ أَمَا عَلِمْتَ بِالَّذِي كَانَ مِنْ أَصْحَابِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ...»

2. Timeout from positive reinforcement

۳. «قال بعضهم شكوت إلى أبي الحسن موسى عليه السلام إبنائى، فقال: لا تضربوه، وأهجره ولا تطل»

کشید و هر بار حضرت به آن‌ها بی‌اعتنایی کرده و آن‌ها را باز می‌گرداندند. کار به جایی رسید که مأیوس شدند و به دربان گفتند به مولای ما بگو ما از شیعیان پدرت هستیم. ما را راه بدهید، اگر موفق به ملاقات شما نشویم، دیگر روی برگشتن به دیار خود را نداریم چون مردم ما را شماتت خواهند کرد. وقتی کار به اینجا رسید امام اجازه ورود دادند و آن‌ها از علت این برخورد امام با خودشان جویا شدند. امام در پاسخ آن‌ها فرمود: برای اینکه شما مدعی هستید که شیعیان امیرالمؤمنین هستید. وای بر شما شیعیان او حسن، حسین، ابوزر، سلمان، مقداد، عمار و محمد بن ابی بکر هستند که در هیچ جا با او مخالفت نکردند و اوامر و نواهی او را انجام دادند. شما ادعا دارید که از شیعیان آن‌ها هستید درحالی که در کارهای خود با آن‌ها مخالفت می‌کنید و در واجبات کوتاهی و درباره کمک به برادران خود سستی می‌کنید... شما بگویید ما از دوستان او هستیم، دوستان او را دوست می‌داریم و با دشمنان آن‌ها دشمنی می‌کنیم. من از این گفتار شما ناراحت نیستم ولی شما مقام بزرگی را ادعا می‌کنید و اگر گفتارتان با کردارتان مطابقت نکند هلاک می‌گردید (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۵: ۱۵۸).

همان‌طور که مشاهده می‌شود آن‌ها انتظار داشتند که وقتی خود را شیعه اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَامُ معرفی می‌کنند از طرف امام مورد استقبال گرم قرار گیرند ولی حضرت وقتی از آن‌ها رفتار نامطلوب یعنی ادعای تشیع بدون ولایت‌مداری و عمل را می‌بینند، آن‌ها را از حضور در محیطی که می‌توانند مورد تقویت قرار گیرند، محروم و از استقبال و تکریم خود محروم می‌کنند تا آن‌ها از این عملکرد خود دست بردارند. واضح است که به فیض ملاقات امام نائل نشدن برای کسی که شوق دیدار دارد به‌ویژه اگر به محضر امام نرسد از سوی دوستان و دشمنان شماتت خواهد شد، محرومیت و مصیبتی بس عظیم است.

روش محرومیت هر چند یکی از روش‌های ملایم کاهش رفتار است، با این حال، اگر با تقویت رفتارهای مطلوب جانشین رفتار نامطلوب همراه نشود، عاری از آثار بد جانبی نخواهد بود. از این‌رو، در استفاده از روش محرومیت، بهتر است اولاً موقت بوده و ثانیاً همزمان با محروم‌سازی، رفتار مطلوب دیگری جایگزین شده و مورد تقویت قرار گیرد. از این‌رو، در ادامه روایت آمده است که حضرت آن‌ها را به حضور پذیرفته و کوشش می‌کنند رفتار جایگزینی (محبّ بودن) را به آن‌ها نشان دهند. وقتی آن‌ها به اشتباه خود پی بردند و گفتار خود را تصحیح کردند، این عملکرد از طرف امام مورد تقویت قرار گرفت. بدین صورت که حضرت آن‌ها را تکریم کرد و بالای مجلس نشاند و از آن‌ها پذیرایی و به خادم خود سفارش کردند به هر اندازه که آن‌ها آمده و اذن ملاقات داده نشده بودند به زیارت آن‌ها بروند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۵: ۱۵۸).

نکته حائز اهمیت در تنبیه ایشان در این روایت این است که دلیل تنبیه کردن را به افراد خاطی اعلام کردند و این مهم است که افراد بدانند به چه دلیل مورد تنبیه قرار می‌گیرند؟ این گونه تنبیه کردن امام باعث اشتیاق افراد به دوری از گناه و انجام کار حسنه بین افراد می‌شد. نکته مهم دیگر در این بحث

۱. «إِنَّ قَوْمًا بِالْبَابِ يُسْتَأْذِنُونَ عَلَيْكَ يَقُولُونَ نَحْنُ شِيعَةُ عَلِيٍّ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَا مُشْغُولٌ فَاصْرِفْهُمْ فَصَرَفَهُمْ...»

اندازهٔ تنبیه است. تنبیه نباید بیش از توان فرد خاطی باشد. امام رضا علیه السلام بسیار ماهرانه برای تنبیهات خود زمان‌بندی خاصی قائل می‌شدند و از آن فراتر نمی‌رفتند. همچنین ایشان می‌دانستند تنبیه زمانی اثر بیشتری دارد که فرد احساس ارزشمندی و عزت نفس خود را از دست ندهند و این نیازمند ایجاد یک رابطهٔ مطلوب با فرد خاطی همراه با حس عزت نفس در اوست. امام در این روایت به خوبی حس ارزشمندی و عزت نفس را بعد از تنبیه به فرد خاطی هدیه می‌کند.

۲-۳-۳. جبران کردن

در روش جبران کردن با روش جبرانی،^۱ وقتی که انسان مرتکب رفتاری نامطلوب یا خلاف می‌شود، از او خواسته می‌شود تا با قبول مسئولیت برای جبران عمل خلاف خود آن را اصلاح کند (سیف، ۱۳۷۳: ۳۹۰). در سیرهٔ حضرت موارد متعدد استفاده از این روش قابل مشاهده است. حضرت آثار، پیامدهای ناگوار و مضّر رفتارهای نامطلوب را به مخاطبان خود گوشزد و در مواردی مسیر اصلاح آن رفتار نامطلوب و جایگزینی برای تغییر آن، ارائه کرده و از افراد می‌خواستند تا در صدد جبران برآیند. در ادامه مواردی از باب مثال ذکر می‌شود:

دربارهٔ حذف رفتار بخیلانه و جایگزین کردن آن با رفتار سخاوتمندانه می‌توان به روایتی از کافی کلینی به نقل از ابی نصر در نامه‌ای که آن را منتسب به امام رضا علیه السلام می‌داند، اشاره کرد. در این نامه آمده است که: در نامه‌ای که ابوالحسن الرضا علیه السلام به فرزندش ابوجعفر امام جواد علیه السلام نوشته بود، چنین خواندم: فرزندم ابوجعفر! به من خبر رسید که هنگام خروج از منزل، غلامان و خدمتکاران، درب کوچک منزل را می‌گشایند و همراه تو از منزل خارج می‌شوند. این کار آنان به خاطر پستی و تنگ‌چشمی آنان است تا با مستمندان مواجه نشوی و خیر تو به آنان نرسد. از تو درخواست می‌کنم و تو را به آن حقی که بر گردنت دارم سوگند می‌دهم که ورود و خروج تو، همیشه از درب بزرگ باشد و چون بخواهی بر مرکب سوار شوی همراه خود مقداری سکه طلا و نقره بردار و هر کس دست مسئلت دراز کند، او را از عطای خود بهره‌مند ساز. ... من با این توصیه و سفارش می‌خواهم که خداوند - عزّ و جلّ - قدر منزلت تو را رفیع سازد. در راه خدا اتفاق کن و هراسی به خود راه مده که خداوند عرش بزرگ تو را به تنگدستی گرفتار نخواهد کرد (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۷: ۳۱۱-۳۱۲).^۲

در این روایت امام علیه السلام باز خورد رفتار غلامان و خدمتکاران (ورود و خروج از درب غیر رسمی) را به فرزندشان متذکر گشته و می‌فرماید این کار از پستی و تنگ‌چشمی آنهاست که در صورت تکرار ممکن است به تو هم سرایت کند و به این شکل از فرزندشان می‌خواهند که این رفتار خود را تغییر دهند و رفتار جایگزین یعنی عبور و مرور به منزل از درب اصلی را سرلوحه خود قرار داده و گذشته را جبران کنند. همچنین در ذیل روایت باز خورد رفتار کریمانه حضرت با فقرا و مستمندان را ترسیم کرده

1. Restititional

۲. «قَرَأْتُ فِي كِتَابِ أَبِي الْحَسَنِ علیه السلام إِلَى أَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «يَا أَبَا جَعْفَرٍ، بَلَّغْنِي أَنَّ الْمَوْلَى إِذَا رَكِبَتْ، أَخْرَجُوكَ مِنَ الْبَابِ الصَّغِيرِ، فَإِنَّمَا ذَلِكَ مِنْ بَحْلِ مِنْهُمْ لِنَلَا يَنَالُ مِنْكَ أَحَدٌ خَيْرًا، وَأَسْأَلُكَ بِحَقِّي عَلَيْكَ لَا يَكُنْ مَدْخَلَكَ وَ مَخْرَجَكَ إِلَّا مِنَ الْبَابِ الْكَبِيرِ...»

که این نیز مشوقی برای حرکت و عمل به این توصیه‌هاست. مثال دیگر درباره حذف رفتار اشتباه (تعیین نکردن دستمزد کارگر) و جایگزین کردن آن با رفتار صحیح (تعیین کردن دستمزد کارگر قبل از شروع به کار) است که حضرت از این روش جبرانی بهره جسته است. در روایتی آمده است که روزی امام علیه السلام وارد منزل می‌شوند و مشاهده می‌کنند که غلامان به کار بنایی مشغول هستند و در جمع آن‌ها فرد غریبه‌ای نیز هست. حضرت از غلامان درباره هویت آن فرد سؤال می‌کنند که در پاسخ، آن‌ها عرض کردند: به ما کمک می‌کند و مزدی به او خواهیم داد. حضرت در ادامه می‌پرسند: دستمزدش را تعیین کرده‌اید؟ آن‌ها گفتند: خیر، هر مقدار که به او بدهیم راضی می‌شود. حضرت ناراحت می‌شوند و در تبیین پیامد این رفتار اشتباه یعنی تعیین نکردن دستمزد قبل از شروع به کار می‌فرمایند: «بدان و آگاه باش هر کارگری که بدون تعیین مزد، کاری برای تو انجام دهد، اگر سه برابر آنچه مزدش است به او پرداخت کنی، باز هم این گمان را خواهد داشت که از اجرتش کاسته شده است». با این تبیین پیامد زمینه حذف این رفتار نامطلوب را فراهم می‌سازد. سپس در ادامه در تبیین بازخورد رفتار صحیح و تعیین کردن مزد کارگر قبل از شروع به کار می‌فرمایند: «هنگامی که مزدش را تعیین کنی، سپس آن مزد را پرداخت کنی، تو را به خاطر وفای به عهدهت می‌ستاید و اگر ذره‌ای بر آنچه تعیین کرده بودی بیفزایی، آن را می‌داند و می‌فهمد که تو افزوده‌ای» (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷: ۲۱۲)^۱ و این چنین از آن‌ها می‌خواهد که در مقام جبران برآیند.

۳. نتیجه‌گیری

با بهره‌گیری از ساختار کلی و طبقه‌بندی شیوه‌های تغییر رفتار در نظریات رفتار درمانی می‌توان گونه‌شناسی ذیل را از کاربست شیوه‌های تغییر رفتار در سیره رضوی ارائه کرد: در سیره گزارش شده از امام رضا علیه السلام در مقام ایجاد افکار، بینش و رفتارهای صالح و مطلوب در جامعه انسانی، شیوه بازسازی شناختی از رهگذر مثال ایجاد بینش خدامحوری به‌عنوان مبنای کارها و افعال انسانی و همچنین شیوه آموزش به افراد از طریق یادگیری مشاهده‌ای از رهگذر مثال‌های حوزه عبادات دینی مانند تلاوت قرآن و همچنین صرفاً به فکر خود نبودن و دغدغه‌مندی و رسیدگی به طبقات و افراد ضعیف و محروم و زبردست جامعه، قابل شناسایی است.

در سیره رضوی برای تثبیت رفتارهای صالح و مطلوب و همچنین تعمیم و گسترش آن‌ها در زمان‌ها و مکان‌های دیگر، استفاده از تقویت‌کننده‌های نخستین از رهگذر مثال توسعه روزی و طولانی شدن عمر برای صلۀ رحم‌کننده، تقویت‌کننده‌های اجتماعی از رهگذر مثال تشویق عاطفی امام جواد علیه السلام به خاطر سخنانش، تقویت‌کننده‌های معاوضه‌ای از رهگذر مثال هبه ویژه‌ای که به دعبل به‌خاطر سرودن اشعاری ولایی، تقویت‌کننده‌های بازخوردی از رهگذر بازخورد رفتار سخاوتمندانه و بخیلانه و پاسخ دادن بدی با نیکی و گسترش فراوانی رفتار با استفاده از اصل آسان‌سازی از رهگذر مثال محترم شمردن تمامی

۱. «... فَتَنَرُ إِلَى غُلَامَانِهِ يَمْلُؤُونَ بِالطَّيْنِ أَوَارِي الدَّوَابِّ وَ غَيْرَ ذَلِكَ وَ إِذَا مَعَهُمْ أَسْوَدٌ لَيْسَ مِنْهُمْ فَقَالَ مَا هَذَا الرَّجُلُ مَعَكُمْ قَالُوا يُعَاوَنُنَا وَ نُعْطِيهِ شَيْئًا قَالَ فَاطْمَنُوهُ عَلَيَّ أَجْرَتِهِ فَقَالُوا لَا هُوَ يَرْضَى مِنَّا بَأْ نُعْطِيهِ فَأَقْبَلَ عَلَيْهِمْ يَضْرِبُهُمُ بِالسُّوْطِ وَ غَضِبَ غَضَبًا شَدِيدًا ...»

انسان‌ها بدون توجه به رنگ پوست و نژاد آن‌ها گزارش شده است. در سیره حضرت علی بن موسی علیه السلام برای حذف و کاهش دادن رفتارهای نامطلوب علاوه بر اینکه حضرت تلاش می‌کردند با ایجاد و ترویج رفتارهای مطلوب و جانشین ساختن آن‌ها به جای رفتارهای نامطلوب از حجم آن‌ها بکاهند؛ استفاده از شیوه‌های کاهش رفتاری با استفاده از بازداری از رهگذر نمونه منع همشینی یکی از اصحاب با گناهکاران، محروم کردن از تقویت مثبت از رهگذر نمونه اجازه حضور ندادن به جمعی از محبان مدعی تشیع و جبران کردن از رهگذر نمونه نامه به فرزندشان مبنی بر پیشه گرفتن رفتار سخاوتمندانه، گزارش شده است.

منابع

قرآن کریم.

- آذرنوش، آذرتاش؛ بهرامیان، علی. (۱۳۸۵). «دعبل خزائی». *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*. ج ۱۵. به کوشش کاظم بجنوردی. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: کتابچی.
- _____ (۱۳۷۸ق). *عیون أخبار الرضا*. تهران: جهان.
- احمدی، جمشید. (۱۳۷۱-۱۳۷۲). «رفتاردرمانی و زیست رفتار درمانی: مقایسه دو نظریه». *علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*. پاییز ۱۳۷۱ و بهار ۱۳۷۲. شماره ۱۵ و ۱۶. صص: ۱۳۹-۱۵۲.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام.
- حمیری، عبد الله بن جعفر. (۱۴۱۳ق). *قرب الإسناد*. قم: الحدیثه.
- دیز، جیمز؛ هالسی، استورات. (۱۳۷۰). *روان شناسی یادگیری*. مترجم: محمدنقی برهنی. تهران: جویا.
- سجادی، سیدجمال‌الدین؛ اسماعیلی کریزی، غلامعلی. (۱۳۹۶). «مفهوم‌شناسی تطبیقی تقویت از دیدگاه رفتارگرایی و قرآن کریم». *معرفت*. سال ۲۷. پیاپی ۲۴۶. صص: ۵۳-۶۲.
- سیف، علی اکبر. (۱۳۹۶). *روان شناسی پرورشی نوین*. تهران: دوران.
- _____ (۱۳۷۳). *تغییر رفتار و رفتار درمانی: نظریه ها و روش ها*. تهران: دانا.
- شعاری‌نژاد، علی اکبر. (۱۳۸۰). *نگاهی نو به روان شناسی آموختن یا روان شناسی تغییر رفتار*. تهران: چاپ پخش.
- صحیفه الإمام الرضا علیه السلام*. (۱۴۰۶ق). تحقیق و تصحیح: محمد مهدی نجف. مشهد: کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله؛ بختیاری، زهرا. (۱۳۹۱). «رفتارشناسی امام رضا علیه السلام در جریان غلو». *تاریخ اسلام*. سال ۱۳. شماره ۵۲. صص: ۹۵-۱۳۰.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری املی صغیر، محمد بن جریر بن رستم. (۱۴۱۳ق). *دلائل الإمامة*. قم: بعثت.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۷ق). *تهذیب الأحکام*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- فاطمی، ماجده سادات. (۱۳۸۸). «بررسی روش‌های تشویق و تنبیه در تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه قرآن و مقایسه آن با مکتب رفتارگرایی». *پایان نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه علامه طباطبایی.
- فرمهبینی فراهانی، محسن. (۱۳۷۸). *فرهنگ توصیفی علوم تربیتی*. تهران: اسرار دانش.
- کدیور، پروین. (۱۳۹۲). *روان شناسی یادگیری*. تهران: سمت.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). *الکافی*. قم: دار الحدیث.
 مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *الاختصاص*. محققان: علی اکبر غفاری، محمود محرمی زرندی. قم: المؤتمر العالمی
 لألفیة الشیخ المفید.
 موسوی، سید ابوالقاسم. (۱۳۹۷). «روش‌های تربیتی امام رضا (علیه السلام)». رساله دکترا. دانشگاه فردوسی مشهد.

References

The Holy Quran.

- Azarnoosh, Azar Tash; Bahramian, Ali. (2006). "*Deabel Khozai*". Great Islamic encyclopedia. V. 15. With the efforts of Kazem Bojnurdi. Tehran: The center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali. (1997). *Al-Amali*. Tehran: Katabchi. [In Arabic]
- Ibn Babuyeh, Muhammad bin Ali (1958). *Oyun Akhbar Al-Reza*. Tehran: Jahan Publishing. [In Arabic]
- Ahmadi, Jamshid. (1371-1372). "*Behavior therapy and biobehavioral therapy: a comparison of two theories*". Social Sciences and Humanities of Shiraz University. Autumn 1992 and Spring 1993. No. 15 and 16. pp. 139-152. [In Persian]
- Hurr Ameli, Muhammad bin Hassan. (1988). *Wasayil Al-Shia*. Qom: The institution of the Al-Bayt peace be upon them. [In Arabic]
- Himyari, Abdullah bin Jaafar. (1992). *Qurob al-Esnad*. Qom: Al-Hadithah. [In Arabic]
- Deese, James; Halsey, Stuart. (1992). *Psychology of learning*. Translator: Mohammad Naghi Brahani. Tehran: Joya. [In Persian]
- Sajjadi, Seyed Jamaluddin; Ismaili Krizi, Gholam Ali. (2016). "*Comparative conceptualization of reinforcement from the perspective of behaviorism and the Holy Quran*". Knowledge, Year 27. Series 246. pp: 53-62. [In Persian]
- Saif, Ali Akbar. (2017). *Modern educational psychology*. Tehran: Duran. [In Persian]
- Saif, Ali Akbar. (1994). *Behavior Change and behavior therapy: theories and methods*. Tehran: Dana. [In Persian]
- Shoari-nejad, Ali Akbar. (2001). *A new look at the psychology of learning or the psychology of behavior change*. Tehran: Printing Press. [In Persian]
- Sahifa Al-Imam Al-Reza (peace be upon him)*. (1985). Research and correction: Mohammad Mehdi Najaf. Mashhad: World Congress of Hazrat Reza (peace be upon him). [In Arabic]
- Safari Forushani, Nematullah; Bakhtiari, Zahra. (2012). "*Behavior of Imam Reza (a.s.) in the course of excesses*". history of Islam. Year 13. Number 52. pp: 95-130. [In Persian]

- Tabatabaei, Mohammad Hossein. (1996). *Al-Mizan fi Tafsir Al-Qur'an*. Qom: Islamic Publications Office of the Islamic Seminary Society. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl bin Hassan. (1993). *Majma Al-Bayan le Ulum Al-Qurani*. Tehran: Naser Khosraw. [In Arabic]
- Tabari Amoli Saghir, Muhammad bin Jarir bin Rustam. (1992). *Dalayil Al-Imamate*. Qom: Bethat. [In Arabic]
- Tusi, Muhammad bin Al-Hassan. (1986). *Tahdhib Al-Ahkam*. Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyah. [In Arabic]
- Fatemi, Majdeh Sadat. (2009). "*Investigating the methods of encouragement and punishment in Islamic education and training from the perspective of the Qur'an and comparing it with the school of behaviorism*". Master's thesis. Al-lamah Tabatabaei University. [In Persian]
- Farahini Farahani, Mohsen. (1999). *Descriptive culture of educational sciences*. Tehran: Asrar Danish. [In Persian]
- Kadivar, Parvin. (2013). *Psychology of learning*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Al-Kulayni, Muhammad bin Yaqub. (2008). *Al-Kafi*. Qom: Dar Al-Hadith. [In Arabic]
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1982). *Bihar Al-Anwar Al-Jamiea le dorar Akhbar Al-Ayimih Al-Athar*. Beirut: Dar ehya' Al-Turath Al-Ariby. [In Arabic]
- Mofid, Muhammad bin Muhammad. (1992). *Al-Ekhtesas*, Researchers: Ali Akbar Ghafari, Mahmoud Moharrami Zarandi. Qom: The International Alfieya Al-Sheikh Al-Mofid Conference. [In Arabic]
- Mousavi, Seyyed Abulqasem. (2018). "*Educational methods of Imam Reza (a.s.)*". PhD thesis. Mashhad Ferdowsi University. [In Persian]
- Bendura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Reese, E.P. (1978). *Human behavior: Analysis and application* (2nd Ed.). Dubuque, Iowa: WM. C. Brown Company.